

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віктор ГОЛУБКО

ІСТОРІЯ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

У трьох томах

Том 2

Від професійних найманих армій
до масових (мобілізаційних) армій
(початок XVI — початок XX ст.)

Харків
«ФОЛІО»
2018

ВСТУП

Намагаючись і надалі основну увагу приділяти тим війнам, битвам і особистостях, які впливали на розвиток військового мистецтва та військової справи і приклади яких можуть бути корисними навіть на сучасних етапах, при цьому насичуючи текст як довідковим апаратом, необхідним для широкого загалу, так і науковим апаратом з бібліографією найновіших праць, автори зіткнулися з деякими проблемами. Період, який охоплює другий том представлений значно більшим масивом джерел, багато з яких опубліковано. Зросла також зацікавленість цими подіями у різних країнах. При цьому поряд з цим зросла і тенденційність викладів, намагання поразки виставляти ледь не перемогами, маніпулювати цифрами, особливо чисельністю військ, втратами та здобутками. Іноді найновіші роботи в цих аспектах заслоговують менше довіри, ніж дослідження істориків XIX століття.

Так, зокрема, більшість праць подають чисельність російських військ у битві біля с. Лісне 28 вересня 1708 р. у 12 346 осіб (7197 драгунів і 5149 піхотинців, посаджених на коней) при 30 польових гарматах. Це

справді чисельність корволанту («летючого корпусу») генерала від кавалерії князя Олександра Меншиков, який настиг шведів генерал-лейтенанта Левенгаупта 25 вересня біля р. Рести. Але до Лісної встиг дістатися генерал-поручик Родіон Боур з 8 драгунськими полками (4976 осіб). На заключному етапі битви підійшла піхотна дивізія фон Вердена (бл. 9600 осіб), 5—6 тис. українських козаків та 4—5 тис. калмиків. Козаки і калмики взяли участь у переслідуванні шведів. Тобто реальні сили Петра I, який взяв на себе командування, сягали бл. 38 тис. осіб. Втрати військ Петра I подаються за офіційною реляцією: 1111 вбитими і 2856 пораненими. Сучасний російський дослідник В. Артамонов оцінює їх до 7 тис. осіб (Справді, давно опубліковані історії окремих полків показують, що тільки Преображенський, Семеновський та Інгерманландський полки втратили 3174 вбитими і пораненими, Нарвський драгунський — 338 осіб з 604 і т. д.). Але були ще втрати у козаків та калмиків. Втрати козаків, які не потрапляли до офіційних реляцій, взагалі рідко коли враховуються. Шведи втратили

3873 вбитими і пораненими та 897 полоненими (в т. ч. 70 офіцерів і 827 унтер-офіцерів і рядових полоненими). І ця цифра викликає певні застереження: із 12 950 особового складу корпусу Левенгаупта, які взяли участь у битві, на з'єднання з Карлом XII прийшли і були взяті на продовольче забезпечення 6503 особи. Ще бл. 1,5 тис., за підрахунками В. Артамонова, дісталися до Ліфляндії, вийшовши лісами з-під Лісної. В полон потрапило 897 осіб, очевидно, що більшість серед них складала поранені. Але, навіть, без врахування цього фактору «бракує» ще 237 осіб. Тобто втрати шведів склали десь щонайменше 5 тис. разом з полоненими. Поряд з тим реальне співвідношення сил і деталі битви дозволяють скоріше підкреслити заслугу Левенгаупта, який зумів врятувати майже половину корпусу, втричі уступаючи в чисельності противнику і будучи змушений рухатися повільно з важким обозом по єдиній дорозі. При цьому він не втратив весь обоз. Автори старалися по можливості виправляти подібні неточності й подавати бібліографію праць різних авторів, надаючи можливість зацікавленим читачам і науковцям перевірити поданий матеріал і глибше та різносторонніше розглянути ту чи іншу проблему.

Продовжують повторюватися старі стереотипи в оцінках подій, явищ чи особистостей. Частина цих стереотипів базується на повному нерозумінні сутності понять, зокрема лінійної тактики. У багатьох випадках відмові від стереотипів або зміні оцінки заважає сучасна політична кон'юнктура. З різних причин свідомо чи випадково не подається участь українських козаків (запорозьких, гетьманських чи слобідських) на-

віть у випадках, коли вона була вирішальною. У російських працях переважно не розмежовуються донські козаки і українські, навіть коли їх співвідношення різнилося на порядок. Автори намагалися виправляти ці аспекти. Зрозуміло також, що значна увага була приділена і місцю, рівню й участі в бойових діях як українського війська, так і військ, які формувалися в українських землях з місцевого населення.

Досліджуваний період охоплює ряд війн (Тридцятирічну, Семирічну, Війну за Іспанську спадщину, Велику Північну війну та наполеонівські війни), які деякі дослідники вважають мало не першими світовими війнами. За числом втрат у різних битвах ці війни були вражаючими. Навіть у двох Світових війнах у битвах гинуло менше військовиків. Тому інтерес до цього періоду у дослідників колосальний і число праць гігантське. Автори подавали переважно найновіші дослідження провідних фахівців з цієї проблематики з усього світу. При цьому добре досліджені битви і кампанії, з яких є достатньо об'єктивних праць українською та російською мовами, подавалися у дещо скороченому викладі. Петитом виділена найважливіша додаткова інформація в основному тексті. Схеми битв по можливості представлені автентичними або сучасними подіям варіантами.

Автори сподіваються, що їх праця послужить ширшому зацікавленню проблемами військової історії і подальшому розгортанню їх дослідження в українській історичній науці.

*Л. Войтович, В. Голубко, В. Грицюк,
Л. Кривизюк, Ю. Овсінський.*

Розділ 17

ПРОФЕСІЙНІ НАЙМАНІ АРМІЇ НА ПОЛЯХ ЄВРОПИ. НІДЕРЛАНДСЬКІ ВІЙНИ. ТРИДЦЯТИРІЧНА ВІЙНА.

Л. Войтович

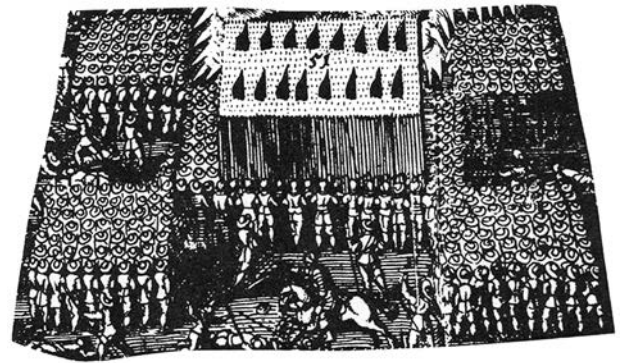

Гонсало Фернандес де Кордова

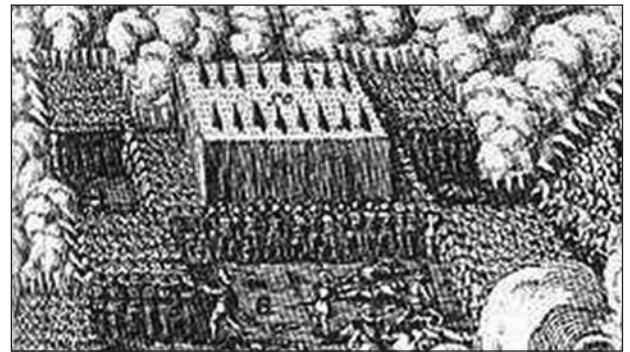
Іспанська піхота. Основою успіху іспанського війська була іспанська піхота, яка домінувала на полях битв Європи протягом середини XVI — середини XVII ст. Своєрідним поєднанням практик швейцарської баталії, полків ландскнехтів та римських легіонів стала *іспанська терція* (1534—1704), запроваджена кондотьєром Гонсало Фернандесом де Кордовою на завершальній стадії Італійських війн. Офіційно *терція* була запроваджена у 1536 р. генуезьким ордонансом короля Карла V замість *баталій* і *коронелій*. *Терція* (tercio) передбачалася у складі 12 рот. Десять рот пікінерів мали у своєму складі по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 219 пікінерів (половина з яких була без доспівів) і 20 мушкетерів. Дві роти аркебузирів мали по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 224 аркебузира та 15 мушкетерів. Всього в терції з командиром було 3001 чол., в т. ч. офіцерів — 37, унтер-офіцерів — 96, пікінерів — 2190, аркебузирів — 448, мушкетерів — 230. *Терція* була одночасно і бойовим порядком: три лінії розташовані на зразок римських легіонів у шахматному порядку (дві баталії у першій та третій лініях і

одна найбільша — у другій). Кожна баталія у перших двох—трьох шеренгах мала аркебузирів (яких поступово повністю замінили мушкетери), що оточували її з усіх сторін. В середині знаходилися пікінери відповідно до глибини у латах і без лат з відповідною довжиною пік. Така побудова дозволяла вести вогонь по противнику практично до прямого зіткнення. Аркебузири могли відступити всередину баталії або ж узяти участь у зіткненні, використовуючи свої мечі. При наступі аркебузири чи мушкетери могли перегрупуватися в центрі на всю глибину (глибина баталії була зазвичай 10 шеренг) і вести залповий вогонь, при якому кожна наступна шеренга після залпу попередників ділилася навпів і займала перший ряд. Тоді пікінери прикривали фланги, а при прямому контакті змикали ряди попереду стрільців, які також могли брати участь у рукопашному бою. Відповідно при відступі мушкетери могли вести безперервний залповий вогонь, маючи прикриті фланги. При цьому після кожного залпу шеренга стрільців ділилася навпів і відступала назад. Такий маневр аркебузирів (потім мушкетерів) мав назву *караколе* — *рух слимака*. Цей тип стрільби застосовували мушкетери та фузилери ще протягом перших двох третин XVIII ст. Три *терції* об'єднувалися в бригаду. Найслабшою стороною *терції* були її кути, на яких концентрація аркебуз та пік була найменшою. Але довгий час цю проблему вдавалося вирішувати з допомогою кавалерії та артилерії.

В цілому іспанська терція була чи не найдосконалішим поєднанням ударної сили пікінерів з вогневою підтримкою. Успіх цих формацій значною мірою забезпечувала їх підготовка та комплектація переважно з дрібної шляхти — ідальго, тобто це не була

Іспанська терція.
Гравюра Матеуса Меріана Старшого

Іспанська терція в бою

Іспанська терція в бою.
Історична реконструкція

класична наймана армія, а дисципліноване військо з високим моральним духом¹.

Терція була вдосконалена і прославлена практикою таких полководців, як:

Антоніо де Лейва (1480—1536), князь Асколі, герцог Терранова. Розпочав військову кар'єру у 1502 р. на війні з повсталими *мудехарами* в колишньому Гранадському еміраті. З 1503 р. воював у Іспанії під командуванням Гонсало Фернандеса де Кордова, відзначився у битвах при Равенні (1512) та Павії (1525), з 1525 р. — командуючий імперським військом у Міланському герцогстві, з 1535 р. — губернатор Мілану²;

Антоніо де Лейва

Альваро де Санде (1489—20.10.1573), маркіз де Ла Піовера, розпочав військову службу під командування віце-короля Сицилії Ферранте I Гонзага. У 1512 р. вже був командиром *терції Дієго Кастільського*, пізніше званою як *савойська терція*. У 1538 р. відбив у турків замок Кастельнуово, під час експедиції в Алжир у 1540 р. очолив дві терції (командир другої загинув), успішно обороняв Перпіньян на франко-іспанському кордоні (1541), успішно командував терцією у Фландрії (1543), з 8-тисячним військом допоміг Фердинанду Габсбургу (1545), був одним з головних імперських командирів під час Шмалькальденської війни (1546—1549), де виграв генеральну битву при Мюльберзі (1549), був командувачем імперським військом в Італії (1551—1559), обороняв від турків протягом трьох місяців о. Джербу (1560), мусив здатися в полон і був викуплений за 60 тис. ескудо (1565), відразу ж очолив десант на Мальту, який допоміг зняти турецьку облогу, брав участь у битві при Лепанто (1571) і помер на посаді губернатора Мілану³;

Альба Фернандо Альварес де Толедо (29.10.1507—11.12.1582), герцог Альба де Тормес, граф де Сальват'єрра де Тормес, де П'єдраїта, маркіз де Корія, сеньйор Вальдекорнеха, кавалер ордена Золотого Руна. Вже у 16 років відзначився при здобутті Фуентеррабії у Країні Басків (1523), брав участь у всіх війнах Карла V. Один з героїв битви при Мюленберзі (1547), командувач у війні за Мец (1552), розбив військо Папи Павла IV при Аbruцці. Губернатор Міланського герцогства (1555—1556), віце-король Неаполя (1556—1558), вторгся в Нідерланди, де встановив кривавий режим, ставши штатгальтером (1567—1573), в сухопутних битвах переміг голландців,

Альба Фернандо Альварес де Толедо.
Портрет роботи Тиціана

зокрема при Йегуї 21.07.1568 р. (У герцога Альби було 12 тис. піхоти, 3 тис. кавалерії та кілька гармат, Людовик д'Оран д'Насау мав 10 тис. піхоти, 2 тис. кінноти та 16 гармат, долю битви вирішила артилерія іспанців і їх знаменита *терція*. Іспанці втратили 80 вбитими і 220 пораненими, голландці — до 7 тис. Але відсутність флоту і поразки від морських гезів змусили Альбу просити відставки. Завоював Португалію (1580) і був там віце-королем (1580—1582). Герцог Альба навчив свою легку кавалерію атакувати у зімкненому строю 5—8 шеренг⁴;

Джуліо Ромеро де Ібаррола (1518—1577) пройшов шлях від рядового піхотинця до командира терції (маестро де кампо). Від-

Джуліо Ромеро де Ібаррола
зі святим патроном. З картини Ель Греко

значився в італійській війні (1551—1559), особливо у битві при Сент-Квентіні (1557), посвячений у лицарі Сант-Яго (1565)⁵;

Мануель Філіберто I ді Савоя (8.07.1528—30.08.1580) — герцог Савойї (з 1553), намісник Нідерландів (1555—1559). Вступив на іспанську службу у 1545 р. і швидко завоював визнання як один з кращих піхотних командирів. Успішно командував нідерландською армією і розгромив французів при Сен-Контене (1557). За мирним договором у Като-Камбрезі (1559) по-

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 17. Професійні наймані армії на полях Європи. Нідерландські війни.	
Тридцятирічна війна: Іспанська піхота. Антоніо де Лейва. Альваро де Санде. Альба Фернандо Альварес де Толедо. Джуліо Ромеро де Ібаррола. Хуан Австрійський. Алесандро Фарнезе. Хуан дель Аквіла. Амброзіо Спінола. Фернандо Австрійський. Нідерландські війни. Моріц д'Оранж. Англо-Іспанська війна (1585—1604). Тридцятирічна війна (1618—1648). Йоган Церклас фон Тіллі. Альбрехт Венцель Еусебіус фон Валленштейн. Густав II Адольф і шведська армія. Брейтенфельд. Лютцен. Нердлінген. Рокруа (<i>Л. Войтович</i>)	5
Розділ 18. Еволюція системи фортифікації. Бастіонна система: Перші зміни у фортифікації. Бастіони. Альбрехт Дюрер. Санмікеле Мікеле. Даніель Спекль. Блез Франсуа де Паган. Себастьян де Вобан ле Претр. Георг Рімплер. Менно ван Кухорн. Луї де Кормонтень. Марк Рене де Монталамбер. Редюїти, редани, флеші і люнети. Фортецікація у Центрально-Східній Європі (<i>Л. Войтович</i>)	74
Розділ 19. Українське козацтво: Козацькі виступи наприкінці XVI ст. Козацькі виступи у першій половині XVII ст. Українська національна революція (1648—1676). Битва на Жовтих Водах. Битва під Корсунем. Битва під Пилявцями. Битва під Лоєвом. Облога Збаража. Зборівська битва. Битва під Берестечком. Битва під Батогом. Польський похід Антона Ждановича. Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький. Іван Федорович Богун-Федорович. Битва під Конотопом. Чудновська кампанія. Петро Дорошенко. Чигиринські походи 1677—1678 рр. Іван Дмитрович Сірко. Іван Степанович Мазепа. Данило Павлович Апостол. Запорозька Січ. Доля українського козацтва (<i>Л. Войтович</i>).	120
Розділ 20. Європейські війни середини — другої половини XVII ст. Священна ліга: Громадянські війни в Англії (1642—1651). Реформи війська і флоту. Турецько-венеційська війна (1645—1670). Перша англо-голландська війна (1652—1654). Північна війна (1655—1660). Австро-турецька війна (1662—1664). Польсько-турецька війна (1671—1676). Третя англо-голландська війна (1672—1674). Турецька війна. Священна ліга (1682—1699). Битва під Віднем. Кримські походи. Азовські походи. Битва при Зенті. (<i>Л. Войтович</i>)	224
Розділ 21. Франція у війнах середини — другої половини XVII ст. Французька військова еліта епохи Людовика XIV: Французькі військові реформи часів Людовика XIV. Франко-іспанська війна (1653—1659). Деволюційна війна (1667—1668). Франко-голландська війна (1672—1678). Війна за Пфальцьську спадщину (1688—1697). Аугсбурзька ліга. Маршали Людовика XIV (<i>Л. Войтович</i>).	306

- Розділ 22. Війна за Іспанську спадщину (1701—1714). Євгеній Савойський і Джон Черчілль Мальборо:** Євгеній Савойський. Джон Черчілль Мальборо. Початок війни. Початок бойових дій на морі. Проблеми та успіхи союзників. Здобуття Гібралтару. Угорське повстання. Битва біля Малаги і оборона Гібралтару. Мінливий 1705 рік. Битва при Рамільї. Іспанський фронт 1706 р. Італійський фронт 1706 р. Кампанії 1707 р. Наближення катастрофи. Уденарде. Битва при Мальнплаке. Кампанії 1710 р. Завершення війни. Битва при Денене. Утрехтський мир. Раштатський мир (*Л. Войтович*) 385
- Розділ 23. Велика Північна війна (1700—1721):** Причини та передумови війни. Реформи і структура російської армії. Запровадження рекрутської системи. Армії інших учасників війни. Початок війни. Данська кампанія. Битва під Нарвою. Битва на Двині (Даугаві). Кампанія 1701 р. у Прибалтиці. Кампанії 1702 р. Непримітний 1703 рік. Загострення ситуації: 1704 р. Вершина слави Карла XII. Східний похід. Полтавська битва. Переволочна. Завоювання Прибалтики. Прутський похід. Померанська кампанія. Фінляндська кампанія. Гангут. Аландський конгрес. Загибель Карла XII. Завершальні операції. Стокгольмські договори. Ніштадський мир. (*Л. Войтович*).....447
- Розділ 24. Фрідріх II і Моріц Саксонський. Війна за Австрійську спадщину (1740—1748) і Семирічна війна (1756—1763):** Фрідріх II. Військові реформи Фрідріха II. Війна за Австрійську спадщину. Моріц Саксонський. Семирічна війна. Грос-Егерсдорф. Нові перемоги Фрідріха II. Кампанії 1758 р. Кунерсдорф. Катастрофа 1759 р. Кампанія 1760 р. Друге чудо Бранденбурзького дому. Завершальний етап Семирічної війни. Азіатський і американський театри бойових дій. Паризька мирна угода. Губертусбурзький мир (*Л. Войтович*).....554
- Розділ 25. Російсько-турецькі війни середини і другої половини XVIII ст.**
Олександр Суворов: Війна 1735—1739 рр. Війна 1768—1774 рр. Кампанія 1769 р. Успіхи Румянцева. Ряба Могила. Ларга. Кагул (1770). Кампанії 1770 р. на інших театрах бойових дій. Кампанія 1771 року. Мирні переговори. Кампанія 1773 р. Кампанія 1774 р. Кючук-Кайнарджийський мир. Війна 1787—1791 рр. Очаків. Фокшани. Римнік. Хаджибей. Кампанія 1790 р. Ізмаїл. Кампанія 1791 р. (*Л. Войтович*) 620
- Розділ 26. Між рекрутською і міліційною системами. Війни за незалежність американських колоній (1775—1826):** Північноамериканська війна за незалежність (1775—1783). Джордж Вашингтон. Війни за незалежність Південної Америки. Сан-Мартін і Болівар. Війни за незалежність Центральної Америки (*Л. Войтович*).....668
- Розділ 27. Франція і Наполеон Бонапарт. Війни проти семи коаліцій. Іспанські та Російська кампанії (1792—1815):** Револуційні зміни у військовій справі. Війна проти Першої коаліції (1792—1797). Війна проти Другої коаліції (1798—1801). Війна проти Третьої коаліції (1805). Війна проти Четвертої коаліції (1806—1807). Іспанські кампанії (1808—1813). Війна проти П'ятої коаліції (1809). Російська кампанія 1812 р. Війна проти Шостої коаліції (1813—1814). Війна проти Сьомої коаліції (1815). Військово-теоретичні праці (*Л. Войтович*) 693
- Розділ 28. Маршали Наполеона:** Жан Батіст Жюль Бернадотт (26.01.1764—8.03.1844). Луї Олександр Бертє (20.11.1753—1.06.1813). Жан Батіст Бесс'єр (6.08.1768—1.05.1813). Ежен Богарне (3.09.1781—21.02.1825). Гійом Марі Анн Брюн (18.03.1763—2.08.1815).

Віктор Клод Перрен (7.12.1764—7.12.1841). Еммануель Груші (23.10.1766—28.05.1847). Луї Нікола Даву (10.05.1770—1.06.1823). Жерар Хрiстоф Мішель Дюрок (25.10.1772—23.05.1813). Жан Батiст Журдан (29.04.1762—23.11.1833). Жан Андош Жюно (24.09.1771—20.11.1813). Франсуа Хрiстоф Келлерман (28.05.1735—23.08.1820). Анрі Жак Гійом Кларк (17.10.1765—28.10.1818). Жан Ланн (19.04.1769—31.05.1809). Франсуа Жозеф Лефевр (25.10.1755—14.09.1820). Етьєн Жак Жозеф Олександр Макдональд (17.11.1765—25.09.1840). Огюст Фредерік Луї Вієс де Мармон (20.07.1774—3.03.1852). Андре Франсуа Массена (6.05.1756—4.04.1817). Бон Андре Жанно де Монсей (31.07.1754—20.04.1842). Едуард Адольф Казимир Мортъє (13.02.1768—29.07.1835). Йоахім Мюрат (25.03.1767—13.10.1815). Мішель Ней (10.01.1769—7.12.1815). П'єр Франсуа Шарль Ожеро (21.10.1757—12.06.1816). Доменік Катарін Перiньйон (31.05.1754—25.12.1818). Юзеф Антоній Понятовський (7.05.1763—19.10.1813). Лоран Гувiньйон де Сен-Сір (13.04.1764—17.03.1830). Жан Матьє Філібер Серюре (8.12.1742—21.12.1819). Ніколя Жан де Д'є Сульт (29.03.1769—26.11.1851). Луї Габріель Олександр Сюше (2.03.1770—3.01.1826). Шарль Нікола Удіно (25.04.1767—13.09.1847) (*Л. Войтович*) 774

Розділ 29. Криза рекрутської системи і слабкість міліційної системи: Технічний прогрес і його вплив на військове озброєння. Кримська війна (Східна війна) 1853—1856 рр. Громадянська війна у США (1861—1865). (*В. Голубко*) 820

Розділ 30. Перші кроки масових армій: Поява загальної військової повинності. Австро-італо-французька війна 1859 р. Австро-пруська війна 1866 р. Франко-пруська війна 1870—1871 рр. Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. (*В. Голубко*) 849

Розділ 31. Становлення масових армій: Технічний прогрес та гонка озброєнь. Колоніальні війни: Американо-іспанська війна 1898 р. Війна в Судані. Англо-бурська війна 1899—1902. Російсько-японська війна 1904—1905 рр. Передвісники Великої війни: збройні конфлікти на європейському континенті початку ХХ ст. (*В. Голубко*) 888

Розділ 32. Військово-теоретична думка другої чверті ХІХ — початку ХХ ст.: Еволюція пруської воєнної доктрини. Французькі військово-теоретичні концепції другої чверті ХІХ — початку ХХ ст. Військово-теоретична думка у Російській імперії. Британська й американська військово-теоретична думка. (*В. Голубко*) 940